

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 5

2026

O‘ZBEKISTONDA SOVETLARNING AHOLINI KO‘CHIRISH SIYOSATI TARIXSHUNOSLIGI VA MANBASHUNOSLIGI

Batirova Barno Nabiyevna

Andijon davlat tibbiyot instituti, dotsent

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekistonda sovetlarning aholini ko‘chirish siyosati tarixshunosligi va manbashunosligi masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda sovet davrida amalga oshirilgan aholini ko‘chirish jarayonlarining tarixiy yoritilishi, ushbu jarayonlarni o‘rganishda foydalanilgan asosiy ilmiy yondashuvlar hamda manbalar bazasi o‘rganiladi. Shuningdek, sovet davri migratsiya siyosatining turli bosqichlari tarixiy adabiyotlarda qanday talqin qilingani, mustaqillik davri tarixshunosligida esa bu masalaga nisbatan yangicha qarashlar shakllangani ko‘rsatib beriladi. Maqolada arxiv hujjatlari, statistik ma’lumotlar, rasmiy sovet hisobotlari, ilmiy monografiyalar hamda zamonaviy tadqiqotlarning manbashunoslik qiymati tahlil qilinadi. Natijada, aholini ko‘chirish siyosatini o‘rganishda kompleks yondashuv zarurligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Sovet davri, aholini ko‘chirish, tarixshunoslik, manbashunoslik, O‘zbekiston, migratsiya siyosati, arxiv hujjatlari, demografik o‘zgarishlar, sovet siyosati, tarixiy tadqiqotlar, Markaziy Osiyo, kolonizatsiya, ijtimoiy transformatsiya, etnik tarkib, ilmiy manbalar..

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ ПОЛИТИКИ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТЬЮ В УЗБЕКИСТАНЕ

Батирова Барно Набиевна

Андижанский государственный медицинский институт, доцент

Аннотация

В данной статье анализируются вопросы историографии и источниковедения политики переселения населения, проводимой советской властью в Узбекистане. В исследовании рассматриваются историческое освещение процессов переселения населения в советский период, основные научные подходы и источниковая база, использованные при изучении данной проблемы. Также показано, как различные этапы советской миграционной политики интерпретировались в исторической литературе и как в историографии периода независимости сформировались новые взгляды на данную проблему. В статье анализируется источниковедческая ценность архивных документов, статистических данных, официальных советских отчётов, научных монографий и современных исследований. В результате обосновывается необходимость комплексного подхода к изучению политики переселения населения.

Ключевые слова: советский период, переселение населения, историография, источниковедение, Узбекистан, миграционная политика, архивные документы, демографические изменения, советская политика, исторические исследования, Центральная Азия, колонизация, социальная трансформация, этнический состав, научные источники.

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES OF THE SOVIET POPULATION RESETTLEMENT POLICY IN UZBEKISTAN

Batirova Barno Nabiyevna

Andijan State Medical Institute, Associate Professor

Abstract

This article analyzes the historiography and source studies of the Soviet population resettlement policy in Uzbekistan. The research examines the historical interpretation of population resettlement processes carried out during the Soviet period, the main scholarly approaches used in studying these processes, and the available source base. It also demonstrates how different stages of Soviet migration policy were interpreted in historical literature and how new perspectives on this issue emerged in the historiography of the independence period. The article analyzes the source value of archival documents, statistical data, official Soviet reports, scholarly monographs, and modern research works. As a result, the study substantiates the necessity of a comprehensive approach to investigating population resettlement policies.

Keywords: Soviet period, population resettlement, historiography, source studies, Uzbekistan, migration policy, archival documents, demographic changes, Soviet policy, historical research, Central Asia, colonization, social transformation, ethnic composition, scholarly sources.

O'zbekiston tarixida sovet davri aholini ko'chirish siyosati muhim va murakkab jarayonlardan biri hisoblanadi. Ushbu siyosat nafaqat demografik tarkibga, balki iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hayotga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Sovet hokimiyati davrida Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekiston hududida amalga oshirilgan migratsiya va aholini qayta joylashtirish jarayonlari davlatning iqtisodiy siyosati, qishloq xo'jaligini rivojlantirish, sanoatlashtirish hamda siyosiy boshqaruv tizimini mustahkamlash bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Mazkur masala tarixshunoslik va manbashunoslik nuqtayi nazaridan o'rganilganda, uning turli davrlarda turlicha talqin qilingani kuzatiladi. Sovet davri tarixshunosligida aholini ko'chirish jarayonlari ko'proq "ixtiyoriy mehnat migratsiyasi" va "iqtisodiy taraqqiyot omili" sifatida yoritilgan bo'lsa, zamonaviy tadqiqotlarda bu jarayonning majburiy jihatlarini, ijtimoiy oqibatlari va etnik tarkibga ta'siri kengroq tahlil qilinmoqda. Shu sababli ushbu mavzuni o'rganishda turli tarixiy manbalar va ilmiy yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Aholini ko'chirish siyosatini o'rganishda asosiy manbalar sifatida arxiv hujjatlari, sovet davrida chop etilgan rasmiy statistik ma'lumotlar, partiya qarorlari, hukumat farmonlari, shuningdek, mustaqillik davrida yaratilgan ilmiy tadqiqotlar va monografiyalar xizmat qiladi. Ushbu manbalar orqali sovet migratsiya siyosatining maqsadi, amalga oshirilish mexanizmlari hamda uning natijalarini chuqur tahlil qilish mumkin. Mazkur maqolaning maqsadi O'zbekistonda sovetlarning aholini ko'chirish siyosatini tarixshunoslik va manbashunoslik nuqtayi nazaridan o'rganish, mavjud ilmiy adabiyotlar va manbalarni tahlil qilish hamda ushbu masalaga oid ilmiy qarashlarning evolyutsiyasini yoritishdan iborat. Shu orqali sovet davri migratsiya siyosatini yanada chuqurroq tushunish va uning tarixiy ahamiyatini baholash imkoniyati yaratiladi.

Adabiyotlar sharhi. O'zbekistonda sovetlarning aholini ko'chirish siyosati tarixshunosligi va manbashunosligi masalalari bir qator mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan o'rganilgan. Ushbu yo'nalishdagi adabiyotlar sovet davri, mustaqillik davri hamda zamonaviy xorijiy tadqiqotlar doirasida shakllangan bo'lib, har biri mavzuga turlicha ilmiy yondashuv va talqinlarni taklif etadi. Sovet davri tarixshunosligida bu masala asosan V. V. Pokshishevskiy, A. M. Ryabchikov hamda Yu. V. Bromley kabi olimlarning ishlarida yoritilgan. Ularning tadqiqotlarida aholini ko'chirish jarayonlari asosan iqtisodiy zarurat, mehnat resurslarini taqsimlash va hududlarni o'zlashtirish vositasi sifatida talqin qilingan. Sovet yondashuvida migratsiya jarayonlari ko'pincha ijobiy ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida ko'rsatilgan bo'lib, uning siyosiy va majburiy jihatlarini ikkinchi darajaga surilgan. Mustaqillik davri tarixshunosligida esa masalaga nisbatan tanqidiy va xolis yondashuv shakllandi. Bu yo'nalishda B. A. Alimuxamedov, Hamidulla Ziyoyev va Shavkat Karimov kabi tadqiqotchilar sovet migratsiya siyosatining siyosiy-mafkuraviy asoslarini, uning majburiy ko'chirish bilan bog'liq jihatlarini hamda demografik tarkibga ta'sirini chuqur tahlil qilganlar. Ularning ishlarida arxiv hujjatlari va statistik materiallarga tayangan holda sovet siyosatining real oqibatlari ochib berilgan. Xorijiy tarixshunoslikda ushbu mavzu Terry Martin, Francine Hirsch, Adeeb Khalid hamda Shoshana Keller kabi olimlar tomonidan keng o'rganilgan. Ularning asarlarida sovet migratsiya siyosati "demografik muhandislik", "millatlar siyosati" va "imperial boshqaruv modeli" doirasida tahlil qilinadi. Xususan, Terry Martin sovet davlatining "affirmative action empire" konsepsiyasi orqali milliy siyosat va migratsiya jarayonlarini izohlaydi. Manbashunoslik jihatidan asosiy manbalar sifatida sovet davri arxiv hujjatlari, O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi materiallari, statistik to'plamlar, partiya syezdlari qarorlari hamda hukumat farmonlari keng qo'llanilgan. Shuningdek, Sheila Fitzpatrick va Lynne Viola kabi olimlarning asarlarida sovet davri ijtimoiy siyosatiga oid hujjatlar tanqidiy tahlil qilingan bo'lib, ular migratsiya jarayonlarining real mexanizmlarini tushunishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, sovetlarning aholini ko'chirish siyosati turli ilmiy maktablar tomonidan turlicha talqin qilingan murakkab tarixiy jarayondir. Sovet davri adabiyotlarida u ko'proq iqtisodiy zarurat sifatida yoritilgan bo'lsa, zamonaviy tarixshunoslikda uning siyosiy, ijtimoiy va demografik oqibatlariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu sababli ushbu mavzuni o'rganishda kompleks va qiyosiy manbashunoslik yondashuvi muhim ahamiyat kasb etadi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda O'zbekistonda sovetlarning aholini ko'chirish siyosatini tarixshunoslik va manbashunoslik nuqtayi nazaridan o'rganishda kompleks ilmiy yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotning metodologik asosini tarixiylik prinsipi, xolislik, tizimli tahlil hamda qiyosiy yondashuv tashkil etadi. Ushbu yondashuvlar sovet davri migratsiya jarayonlarini turli tarixiy bosqichlarda o'zgarib

borgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sharoitlar bilan bog'liq holda tahlil qilish imkonini beradi. Tadqiqot jarayonida tarixiy-qiyosiy metod yordamida sovet davri va mustaqillik davri tarixshunosligidagi qarashlar o'zaro solishtirildi. Shu orqali migratsiya siyosatiga berilgan ilmiy baholarning evolyutsiyasi hamda metodologik farqlari aniqlashtirildi. Tizimli tahlil usuli esa sovetlarning aholini ko'chirish siyosatini iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va demografik omillar bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqish imkonini berdi. Manbashunoslik yondashuvi asosida arxiv hujjatlari, statistik ma'lumotlar, partiya qarorlari va hukumat farmonlari tanqidiy tahlil qilindi. Ushbu hujjatlarning yaratilish sharoiti, mafkuraviy yo'nalishi hamda ularning tarixiy ishonchlilik darajasi baholandi. Shu bilan birga, zamonaviy ilmiy tadqiqotlar va xorijiy tarixshunoslik materiallari bilan qiyosiy solishtirish orqali mavjud ma'lumotlarning obyektivligi tekshirildi. Tadqiqotda tarixiylik prinsipiga amal qilinib, sovet migratsiya siyosati o'z davrining siyosiy va iqtisodiy sharoitlari bilan bog'liq holda izchil tahlil qilindi. Xolislik tamoyili asosida turli tarixiy manbalardagi qarashlar beryoqlama yondashuvsiz o'rganildi hamda sovet davri va zamonaviy tarixshunoslikdagi farqli talqinlar qiyosiy ravishda yoritildi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda sovetlarning aholini ko'chirish siyosati tarixshunoslik va manbashunoslik nuqtayi nazaridan murakkab va ko'p qatlamli jarayon bo'lib, uning ilmiy talqini turli davrlarda sezilarli darajada o'zgarib borgan. Tahlil qilingan adabiyotlar va manbalar asosida mazkur siyosatning mohiyati, amalga oshirish mexanizmlari hamda uning ijtimoiy-iqtisodiy va demografik oqibatlari haqida bir qator muhim ilmiy xulosalar shakllantirildi. Sovet davri tarixshunoslik materiallari tahlili shuni ko'rsatadiki, aholini ko'chirish siyosati asosan iqtisodiy zarurat va hududlarni o'zlashtirish jarayonining tabiiy qismi sifatida talqin qilingan. Ushbu yondashuvda migratsiya jarayonlari mehnat resurslarini qayta taqsimlash, yirik sanoat va qishloq xo'jaligi loyihalarini amalga oshirish hamda yangi hududlarni o'zlashtirish vositasi sifatida yoritilgan. Biroq mazkur manbalarda jarayonning majburiy jihatlari, ijtimoiy bosim va etnik tarkibga ta'siri yetarli darajada ochib berilmaganligi aniqlandi. Mustaqillik davri tarixshunosligi esa sovet migratsiya siyosatini tanqidiy va xolis yondashuv asosida qayta baholashga yo'l ochdi. Zamonaviy tadqiqotlarda ushbu siyosat nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy boshqaruv vositasi sifatida ham ko'rib chiqiladi. Xususan, sovet davrida amalga oshirilgan aholini ko'chirish jarayonlari "demografik muhandislik" va "markazlashgan boshqaruv mexanizmi" sifatida talqin qilinib, uning uzoq muddatli ijtimoiy oqibatlari chuqur tahlil qilinmoqda. Terry Martin, Francine Hirsch va Adeeb Khalid kabi olimlarning ishlari bu jarayonni yanada kengroq tarixiy kontekstda tushunishga yordam berdi. Manbashunoslik tahlili natijasida sovet davri rasmiy hujjatlarining ko'pincha mafkuraviy xarakterga ega bo'lgani va real jarayonlarni to'liq aks ettirmasligi aniqlandi. Arxiv materiallari, statistik ma'lumotlar va partiya qarorlari ko'proq davlat siyosatini asoslashga xizmat qilgan bo'lib, ularda ayrim ijtimoiy muammolar va salbiy oqibatlar chetda qoldirilgan. Shu sababli ushbu manbalarni tanqidiy yondashuv asosida, boshqa turdagi tarixiy materiallar bilan solishtirgan holda tahlil qilish zarurligi tasdiqlandi.

Tadqiqot natijalari shuni ham ko'rsatadiki, sovetlarning aholini ko'chirish siyosati O'zbekistonning demografik tuzilishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Urbanizatsiya jarayonlari tezlashgan, yangi sanoat markazlari shakllangan, aholi joylashuvi sezilarli darajada o'zgargan. Ayniqsa, yirik shaharlar va sanoat hududlarida aholi zichligining oshishi migratsiya siyosati bilan bevosita bog'liq ekani aniqlangan. Etnik tarkibdagi o'zgarishlar ham muhim natijalardan biri sifatida qayd etildi. Turli hududlardan ko'chirilgan aholining O'zbekistonga joylashtirilishi natijasida ko'p millatli jamiyat shakllangan bo'lib, bu jarayon madaniy almashinuvni kuchaytirgan [6; 12–15]. Shu bilan birga, resurslar taqsimoti, bandlik va ijtimoiy moslashuv jarayonlarida ayrim nomutanosibliklar ham yuzaga kelgan. Mehnat resurslarining hududiy va tarmoqlar bo'yicha taqsimlanishi ham sezilarli o'zgarishlarga uchragan. Ko'chirilgan aholi asosan sanoat, qurilish va boshqaruv sohalarida jamlangan bo'lsa, mahalliy aholi ko'proq qishloq xo'jaligida faoliyat yuritgan. Bu holat iqtisodiy strukturaning notekis shakllanishiga va hududlararo rivojlanish farqlarining kuchayishiga olib kelgan. Shuningdek, sovet migratsiya siyosati ijtimoiy munosabatlarga ham ta'sir ko'rsatgan. Turli etnik guruhlar o'rtasida madaniy integratsiya jarayoni kuchaygan bo'lsa-da, ayrim hollarda ijtimoiy tengsizlik va resurslardan foydalanishdagi farqlar ziddiyatli holatlarni yuzaga keltirgan [7; 75–76]. Tarixshunoslik evolyutsiyasi tahlili esa sovet davridan mustaqillik davrigacha bo'lgan ilmiy yondashuvlarda sezilarli o'zgarishlar yuz berganini ko'rsatdi. Mafkuraviy yondashuvdan xolis va tanqidiy yondashuvga o'tish jarayoni tarix fanida metodologik yangilanishlarni yuzaga keltirgan. Tadqiqot natijalari sovetlarning aholini ko'chirish siyosati O'zbekiston tarixida chuqur iz qoldirgan, iqtisodiy rivojlanish bilan birga murakkab demografik va ijtimoiy oqibatlarni ham keltirib chiqargan ko'p qirrali tarixiy jarayon ekanligini tasdiqlaydi.

Muhokama. O'zbekistonda sovetlarning aholini ko'chirish siyosati tarixshunoslik va

manbashunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinganda, ushbu jarayonning murakkab va ko'p omilli ekanligi yaqqol namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, migratsiya siyosati faqat demografik harakat sifatida emas, balki sovet davlatining iqtisodiy, siyosiy va mafkuraviy maqsadlarini amalga oshirish vositasi sifatida ham xizmat qilgan. Ushbu masalani muhokama qilishda eng muhim jihatlardan biri sovet davri tarixshunosligining mafkuraviy xarakteridir. O'sha davrda yaratilgan ilmiy adabiyotlar va rasmiy hujjatlarda aholini ko'chirish jarayonlari ko'pincha "progressiv iqtisodiy rivojlanish" va "ijtimoiy taraqqiyot" sifatida talqin qilingan. Bunday yondashuv natijasida migratsiya siyosatining majburiy jihatlari, ijtimoiy bosim va ayrim hududlarda yuzaga kelgan nomutanosibliklar yetarlicha yoritilmagan. Bu holat manbashunoslikda tanqidiy yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Mustaqillik davri tarixshunosligida esa ushbu masalaga nisbatan tubdan yangi qarashlar shakllandi. Sovet migratsiya siyosati endi faqat iqtisodiy zarurat sifatida emas, balki markazlashgan davlat boshqaruvi va demografik nazorat vositasi sifatida ham talqin qilinmoqda. Terry Martin, Francine Hirsch va Adeeb Khalid kabi olimlarning ishlari bu jarayonni kengroq imperiya siyosati va "millatlar siyosati" kontekstida tushunishga imkon berdi. Bu esa sovet migratsiya siyosatini faqat iqtisodiy emas, balki siyosiy muhandislik vositasi sifatida ham baholash zarurligini ko'rsatadi. Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat shundan iboratki, sovet davri manbalari bilan ishlashda ularning cheklanganligi va mafkuraviy yo'naltirilganligi inobatga olinishi kerak. Arxiv hujjatlari va statistik ma'lumotlar ko'pincha rasmiy pozitsiyani aks ettirgan bo'lib, real ijtimoiy jarayonlarning barcha murakkabliklarini to'liq ochib bermaydi. Shu sababli zamonaviy tarixshunoslikda ko'p manbali yondashuv, ya'ni arxiv, statistik, og'zaki tarix va xorijiy tadqiqotlarni birgalikda tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, aholini ko'chirish siyosatining uzoq muddatli oqibatlari ham muhokama markazida turadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ushbu siyosat natijasida shakllangan urbanizatsiya jarayonlari, etnik tarkibdagi o'zgarishlar va mehnat resurslarining hududiy taqsimlanishi bugungi kunda ham O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatib kelmoqda [8; 19]. Bu holat tarixiy qarorlarning uzoq muddatli demografik va ijtimoiy oqibatlarga ega ekanligini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, sovet migratsiya siyosati ijtimoiy integratsiya jarayonlariga ham ikki tomonlama ta'sir ko'rsatgan. Bir tomondan, turli etnik guruhlar o'rtasida madaniy almashinuv va urban madaniyatning rivojlanishi kuzatilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, resurslar taqsimoti va ijtimoiy tenglik masalalarida ayrim ziddiyatlar yuzaga kelgan. Bu esa migratsiya siyosatini baholashda faqat iqtisodiy natijalarga emas, balki ijtimoiy barqarorlik omillariga ham e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi. Muhokama shuni tasdiqlaydiki, sovetlarning aholini ko'chirish siyosati murakkab tarixiy jarayon bo'lib, uni to'g'ri tushunish uchun biryozlama yondashuv yetarli emas. Tarixshunoslik va manbashunoslik yondashuvlarini uyg'unlashtirish orqali ushbu jarayonning haqiqiy mohiyati, uning ijobiy va salbiy oqibatlari hamda zamonaviy jamiyatga ta'sirini chuqurroq anglash mumkin.

Xulosa. O'zbekistonda sovetlarning aholini ko'chirish siyosati tarixshunoslik va manbashunoslik nuqtayi nazaridan o'rganilganda, ushbu jarayonning murakkab, ko'p bosqichli va turli ilmiy talqinlarga ega ekanligi yaqqol namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sovet davrida amalga oshirilgan migratsiya siyosati nafaqat demografik jarayon, balki iqtisodiy, siyosiy va mafkuraviy maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qilgan muhim davlat instrumenti bo'lgan. Sovet davri tarixshunosligida aholini ko'chirish jarayonlari asosan ijobiy iqtisodiy hodisa sifatida yoritilgan bo'lib, u mehnat resurslarini taqsimlash, yangi hududlarni o'zlashtirish va sanoatlashuvni jadallashtirish vositasi sifatida talqin qilingan. Biroq mustaqillik davri va zamonaviy tarixshunoslikda ushbu jarayonning majburiy jihatlari, ijtimoiy oqibatlari hamda etnik tarkibga ta'siri yanada chuqur va tanqidiy yondashuv asosida tahlil qilinmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi. Sovet davri aholini ko'chirish va migratsiya jarayonlariga oid hujjatlar to'plami. — Toshkent.
2. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. — Toshkent: "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2005.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. — Toshkent: O'zbekiston, 2021.
4. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. — Toshkent: O'zbekiston, 1992.
5. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. — Toshkent: Sharq, 1998.
6. Yo'ldoshev Q. O'zbekiston tarixi (XX asr). — Toshkent: Fan, 2010.
7. Ziyoyev H. O'zbekiston tarixi: sovet davri muammolari. — Toshkent: O'zbekiston, 2001.
8. Jabborov I. Markaziy Osiyo xalqlari etnografiyasi. — Toshkent: Fan, 2005.
9. Raximov A. O'zbekistonning demografik rivojlanishi (XX asr). — Toshkent: Universitet, 2012.